

ALT ~ AŞAĞI ~ AST SÖZLERİNE DÂİR

Arzu YIKILMAZ*

Öz: Dil ile yazı ilişkisi oldukça yenidir. Dil biliminde bahsedilen ilk ses, aslı ses, kök ses ile ilk biçim, aslı biçim, kök biçim terimlerinden, gerçek anlamda bir ilk, aslı ve kök ses veya biçim'i değil, yazıya geçirilmiş en eski ses veya biçimi anlamak gerekmektedir. İlk biçim olarak düşünülen bir kök, dil ve dil ailelerinin oluşma zamanlarından kalmış olan ve bütün dillerde çoklukla tek beceli olan yapılardır. Söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, eski şiveler arası bölgesel alıntıları ifade eden dal biçimleri ile gösterilirler. Bunlara kardeş kökler (rooth etymons, rooth allomorphes) denir. Bu yazıda konu edilen al-t ~ aş-ak-ı ~ as-t kardeş köklerin, alt ~ atla- ~ alçak ~ aşağı ~ ast ~ esirgemek ~ astar gibi dal biçimleriyle komşu bilgilerin ışığında nasıl kullanıldıkları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: kökenbilgisi, anlambilgisi, alt, aşağı, ast

On The Words Alt ~ Aşağı ~ Ast

Abstract: The relationship between language and writing is quite new. It is important to understand the earliest sound or form that was transformed into writing rather than a first, original, and root sound or form in the true sense from the first sound, original sound, root sound and first form, original form, root form terms that are mentioned in linguistics. A root, which is considered as the first form, consists of structures that remain from the times languages and language families formed, and is often monosyllabic in all languages. Word roots are indicated in language dictionaries as branch forms that express the regional adaptations between ancient accents. These are called rooth etymons or rooth allomorphes. This paper attempts to reveal how the al-t ~ aş-ak-ı ~ as-t rooth allomorphes are used with branch forms such as alt ~ atla- ~ alçak ~ aşağı ~ ast ~ esirgemek ~ astar in the light of neighboring information.

Keywords: etymology, semantic, alt, aşağı, ast

GİRİŞ

İnsan her zaman kendisini anlatmak ve bunun yanında da anlaşılma arzusu içinde olmuştur. Bunu gerçekleştirebilmek için de her yolu denemiştir. Yazı ise insanı hem anlatmak hem de geleceğe varlığını duyurabilmek yani anlaşılma hayali için şüphesiz en kalıcı yol olmuştur. Dolayısıyla milletleri dilleriyle, dilleri yazılarıyla takip edebilmekteyiz.

Dilin yazı ile buluşması, dillerin oluşum süreçlerine oranla oldukça yeni bir olgudur. Dil ile yazının buluşma tarihinin her dil için farklılık gösterdiği kesin bir gerçektir. Diller yazıya geçirildiğinde köklerin değişik söyleyişlerle ortaya çıkmış dal biçimleri çoktan oluşmuştu. Yani, dillerin söz türetme mekanizmaları gelişmeden önce, bir tür şiveler arası alıntıları ifade eden dal biçimlerin kullandıkları görülmektedir. Bunun sonucunda, söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, eski şiveler arası alıntıları ifade eden dal biçimleriyle birlikte yer almışlardır. Bunlar kök dal biçimlerdir. Kök dal biçimler adıyla da anılan “kardeş kök”ten (rooth etymons, rooth allomorphes)¹ gelen her dal biçim, aynı anlam alanının değişik üyelerine işaret eder olmuştur

* Dr. Öğretim Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Bayburt / TÜRIYE. E-posta: arzuyikilmaz1@gmail.com, ORCID No: 0000-0001-8228-9597

¹ Bu durum tüm dillerde izlenebilir. Örneğin: Ar. *garb* ‘batma; batı’ ~ *gurbet* ‘gurbet, ayrılık’ ~ *garabet* ‘gariplik, tuhaflik’; Ar. *kavl* ‘söz’ ~ *kil* ‘arkasından konuşma’ ~ *kal* ‘söyleme’; Far. *huda* ‘tanrı’ ~ *div* ‘dev’ ~ *pad/padşah* ‘hükümdar’ ~ İng. *god* ‘tanrı’ ~ *father* ‘baba’ sözleri arasında da böyle bir ilişki vardır (Karaağaç 2011: 377); Yine İngilizcede *go/went* ; *good/better/best* ; *bad/worse* ;

(Karaağaç 2011: 529). Örneğin: *al-t ~ aş-ak-ı ~ as-t* kardeş² kökleri *alt ~ atla- ~ alçak ~ aşığı ~ ast ~ esirgemek ~ astar* dal biçimleriyle de görülmektedir.

Her dilin yazıyla buluşması farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. Yazıdan önceki dönemlerde kullanılmış olan ilk biçimler bilinmemektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi aynı anlam alanında bulunan ve farklı biçimlenen sözler yani dal biçimler aynı zaman dilimi içinde birlikte varlık gösterir olmuştur. Bu durumun tüm diller için geçerliliğini de hatırlayarak yakın veya benzer terimlerle adlandırıldığı da eklenmelidir. Örneğin İngilizce *rooth etymons*, *rooth allomorphes*; Almanca *rooth etymons*, *root allomorphes*; Fransızca *etymones lisses*, *allomorphes lisses*. https://babel.ucsc.edu/~hank/mrg_readings/Siddiqi_Ch3.pdf, [books.google.com.tr](https://books.google.com.tr/books) > books : Paul Georg Meyer, English language 2005. İngilizce *vowel gradation*, Almanca *vocalabstufung*, Fransızca *gradation des voyelles*, Arapça *tudraj harf aleila* terimleri de sayılabilir.

Sözcüklerde izleyebildiğimiz farklılaşmalara *değişme*, izleyemediklerimize *denklik* adını veriyoruz. Aynı dönem içinde benzer ya da farklı coğrafyalarda yaşayan ve öncelik ya da sonralık durumunu tam olarak bilemediğimiz sözler için *denklik* tanımı yapılmaktadır. Denklik için burada “~” işareti kullanılmıştır.

Karşılaştırmalı dilciliğin ve evrensel ses bilgisi kurallarının bugün geldiği noktada diller arası ‘düzenli denklikler’in son derece sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bunun nedeni dünya tarihinin sürekli yaşanan kavim bölünme ve birleşmelerinden ibaret oluşudur. Diller arası ‘düzenli denklikler’ yanında, diller arası ‘düzensiz denklikler’ çok daha fazladır. Yazının konusunu düzensiz denklikler olarak karşımıza çıkan *al-t ~ aşak, aşaga (aşığı) ~ as-t* kök-dal biçimleri oluşturmaktadır.

Denklik ilişkisinden bahsettiğimiz *alt, aşak* ve *ast* sözlerinden hangisinin ilk biçim ve köklerdeki /-l-/ ~ /-ş-/ ~ /-s-/ seslerinden hangisinin ilk ses olduğu konusu da bir sorudur. Bu noktaya ışık tutacak, daha önce tartışılmış ve Rotasizm adıyla bilinen l / ş meselesi vardır. Burada bunu sadece anmak ve bu konuda söylemiş birkaç söze değinmek yerinde olacaktır: Róna-Tas, l / ş’nin Türkçe konuşulan sahalarda yan yana bulunduğunu kaydeder; linguistik değişmelerin sebebinin aramanın daima tehlikeli olduğunu; bu meselede bir alt katman tesiri olduğu düşüncesini savunur. (Róna-Tas 1986a: 26). Şçerbak, “Zetasizm-Rotasizm Meselesi ve Türkçe ile Moğolca Arasındaki Münasebetlere Dair Bazı Düşünceler” adlı yazısında konuyu ele almıştır. Zetasizm-Rotasizm meselesini Türkolojinin en tartışmalı konularından³ biri olarak gören yazar, yapılan çalışmalara rağmen elde edilen sonuçların kesin olmadığını belirtmiştir. (Şçerbak

person/people ; eat/ate ; mouse/mice; be/ am is are sözleri arasındaki bu ilişki en bilinenlerindedir. Bakınız: https://babel.ucsc.edu/~hank/mrg_readings/Siddiqi_Ch3.pdf.

² Dilbilim Sözlüğü’nde geçen *kardeş sözdizim* “Üretici dilbilgisinde tüme yapısı içinde aynı budaktan dallanan iki ögenin birbirine göre konumlarını belirleyen adlandırma.” (K. İmer, A. Kocaman, S. Özsoy 2011: 167. Burada da “kardeş” terimi sözdizim alanında ele alınmış ve açıklanmıştır.

³ Bu konudaki kaynakların bazıları şunlardır: Eren, Hasan (2003), “Rotasizm ve Labdasizm mi yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi?”, *TDAYBelleten* 1999 I/II, Ankara.; Doerfer, Gerard (1984), “The Problem of rhotacism / zetacism”, *CAJ*, 28, s.34-42.; Nauta, A. (1972), “Rhotazismus, Tezazismus und Betonung im Türkischen”, *CAJ* 16, s. 1-12.; Pritsak, Omelijan (1964), “Der Rhotazismus’ und Lambdazismus”, *UAJb* 35, 1964 s. 337-349.; Şçerbak, A. M. (1987), “Zetasizm-Rotasizm Meselesi ve Türkçe ile Moğolca Arasındaki Münasebetlere Dair Bazı Düşünceler”, *TDAY Belleten.*; Tekin, Talat (2003), “Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory”, *Talat Tekin, Makaleler 1, Altayistik*, Ankara, s. 215-234.

1987). Sinor, “*The Present State of Uralic and Altaic Comparative Studies*” adlı çalışmasında; “*Poppe'nin itibarı ve bilgisi bile Altay dilleri arasındaki genetik ilişkiyi ispatlayamıyorsa bu teorinin kendisinde yanlış bir şeyler vardır.*” diyerek meseleye bakışını özetlemiştir (Sinor 1975: 120).

Aslında *l/ş* ve *r/z* meselesi Hint-Avrupa dilcileri tarafından, Hint-Avrupa dilleri arasındaki akrabalığı göstermek için bir kriter olarak kullanılmıştır. Türkçede böyle bir bağın olup olmadığı araştırılmaya başladığında bu konu geniş bir alanda ve uzun bir süre tartışılmalıdır. Fakat bunun akrabalık adına ne kadar geçerli bir sebep sayılabileceği ise tartışmanın asıl kilit noktasını oluşturmuştur. Hemen hemen birçok dilde rastlanılabilen bu ses değişmelerinin evrensel olduğu da bir gerçektir. Hatta “diller arası” olduğu gibi, “dillerin kendi içinde” de görülen bir değişimdir. *alt ~ aşağı ~ ast* durumu “dil kendi içinde”ki değişime bir örnek teşkil etmektedir. Tıpkı *al-ı-ş-* ‘yakmak, tutuşturmak’ ~ *ışı-* ‘ışınmak’ ~ *ıs-ı-n-* ‘ısınmak’ ile *yaş* ‘yaş’ ~ *yıl* ‘yıl’ ~ *sal* (*salnâme* ‘yıllık’) sözlerinde görüldüğü gibi.

**al ~ *aş ~ *as* kök biçimleriyle gösterebileceğimiz *al-t ~ aş-ak ~ as-t* sözleri bütün Altay, hatta Ural dillerinde ve Eski Türkçeden beri kardeşleriyle yan yana yaşamaktadır. Bu kardeşlerin Altay ve Ural dillerindeki muhtemel örneklerinden bazıları şunlardır: Moğolca *ula* ‘dip, temel’ ~ *uul* ‘aslı’ ~ *ulatay* ‘altlı, temelli, taban veya tabanları olan; temeli veya aslı esaslı olan; güvenilir; akla uygun, makul, sağ duyulu’ ~ *uzıg* ‘adi; aşağı’ ~ *goul* kaynak; mekez; ana; esas’ ~ *goulla-* ‘temel olmak, esas olmak’ ~ *ulay-* ‘çabalamak’ (Lessing 362, 868, 889, 893) ~ Mançuca *fulaha* ‘kök, esas, tane’ ~ Korece *pulhy, pulhoy, pulhuy, ppuri, ppurengi, ppurenggu, ppulll* ‘kök’ (Choi 1985: 115) ~ Japonca *kiso* ‘temel, dip’ ~ *kaso* ‘alt taraf, alt kısım’ (CJed 450, 507) ~ Macarca *alacsóny* ‘alçak’ ~ *alap* ‘temel’ ~ *also* ‘alt taraf, aşağı kısım’ (MTESz I. 124, 126, 143) ~ Fince *alas* ‘aşağı’ ~ *alainen* ‘ast’ ~ *alapuoli* ‘alt, alt taraf’ ~ *alava* ‘alçak’ ~ *alentua* ‘alçalmak’ (UEW I. 6).

1. ALT

Bugün Türkiye Türkçesinde *alt* biçiminde ve Türkçe Sözlük’te şu anlamlar çerçevesinde kullanılmaktadır: *alt* 1. Bir şeyin yere bakan yanı, zir, üst karşıtı. 2. Bir nesnenin tabanı. 3. Oturulurken uyluk kemiklerinin yere gelen bölümü. 4. Bir şeyin yere yakın bölümü. 5. Birine göre daha aşağı mevkide olan kimse, madun. 6. Sınıflamalarda ikinci derecede olan. 7. Birkaç şeyden aşağıda olan. Tarama Sözlüğünde ‘alt’ anlamıyla *alt* biçimi yoktur, *altın* ‘alt’ biçimi vardır (YTS 1983: 8).

Bu sözü araştırırken dikkati ilk çeken, etimoloji sözlüklerinde madde başı yapılan ve ‘alt’ anlamında kullanılan *al* biçimdir. Bugün Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış olarak kullanılan *alt* sözünün kökü *al* veya **al* olarak düşünülmektedir. Yazılı ilk metinlerden yola çıkılarak biçim ve anlam çerçevesi şu şekillerde çizilmektedir: Clauson üç ayrı *al* madde başıyla ele aldığı *al* kökünü, “*3al*” madde başında ‘*front, facing prior position* (ön, öne bakacak durumda)’ anlamıyla verir (ED: 121)⁴. Caferoğlu, *al* madde başında dört

⁴ Geçtiği yerler: Uygurca: *uluğ kumka tursar suv kum alıña ilinser*, Hakaniye: *bu kâfirler alında*, Çağatayca *alında/alynda* ‘önünde’, *alı* ‘ön ve yan’, *Nawâit alıña yazganı* ‘Nevâi’nin alına yazılmış olan.’ (Burada alın anlamıyla alınmış.) Harezmi: *bir köl arasında alından bir ıgaç kördi*, Koman (14. yy): *teñri allında* ‘Tanrı huzurunda’, Kıpçak (14. yy.): *alında*. *al* maddesinde anlamın ‘ön’ olması itibarıyla *alın* ‘alın’ sözüyle bağlantılı olabileceğini söyler, fakat bunun yanlış bir etimoloji de olabileceğini ekler. (ED: 121). Yukarıda geçen Koman (14. yy): *Teñri allında* ‘Tanrı huzurunda’

farklı anlamı toplar ve *al* ‘1. Alt, bir şeyin alt tarafı’ der (EUTS 1968:10). Bir başka yerde *al* ‘yan, alt taraf’ anlamıyla verilir (Gabain 2000: 259)⁵, Drevnetyurski Slovar’da dört *al* madde başından bu *al III* ‘alt (низ)’ ile verilir⁶. Röhrborn **al (III) (?)* wurzel von -> *altın* ‘altında (unter)’; *altın (I)* < **al* ‘unter’ ve ayrılma durumu eki veya **al, t/d* ve vasita durumu eki -*n*- ile kurulduğunu düşünür⁷. Kıpçak Türkçesi’ne ait Codex Cumanicus’ta *all* ‘ön taraf, bir şeyin önündeki yer’ biçimi vardır (KTS 2007:7). Eckmann, Çağataycada *al ~ all ~ aln ~ alıd ~ allıd* ‘önce, önünde’ türevlerini gösterir (Eckmann 1966: 278).

Görüldüğü gibi, *al* kök biçimi vardır ve bu söze hem ‘alt’ hem de ‘ön’ anlamı verilmiştir. Farklı açıklamalar anlam alanında olduğu gibi yapısal alanda da görülmektedir. Örneğin Clauson üç ayrı *al* kök biçimini üç ayrı madde başıyla gösterip ‘ön; alt’ anlamındaki *3al* şeklinde göstermiş, Caferoğlu ise *al*’ın dört farklı anlamını, tek maddede toplu olarak vermiştir. *al* sözünde yukarıda sunulan diğer sözlüklerde de görüldüğü gibi, ele alınış biçimlerindeki yapı, anlam veya ses düzeylerinde bir karışıklık açıkça görülmektedir. Bu kafa karışıklığı *ön* ve *alt* ile *arka* ve *üst* anlam ilişkisi kurulmadığı sürece devam edecektir. Bu durumun incelenmesi ise başka bir yazının konusu olacaktır.

Yukarıda görülen verilere göre ‘kök biçim’ olarak görünen *al*, ‘alt, altta, aşağı, aşağıda, aşağıdan vb.’ anlam alanında ve tüm Türk lehçelerinde Türkçenin belirtme, yönelme, bulunma ve ablatif vb. çekimlerinde zarf göreviyle kalıplaşır. Burada, kök olarak sözlüklerde yerini almış şu şekilleriyle incelenecektir: *al-t ~ al-t-in ~ al-t-a/atla- > atla- ~ al-t-çak > alçak ~ aş-ak-a > aşağı ~ as-t ~ as-ra-/as-ar-ga-> esirge- ~ as-t-a-r*.

Bu biçimleri ayrıntılarıyla incelemeye başlıyoruz:

al-t: Clauson, *alt* ‘alt, alt yüzey (the bottom, lower surface)’ *3al* ve *ast* ile bağlantı kurulduğunda *altın*, *astın* ve zıddı *üstün* biçimlerindeki gibi *dun/-dün/-tun/-tün* eklerini taşıyarak *altın*⁸ < **alt-tın*, *astın* < **ast-tın* biçimlerinin olduğunu söyler⁹; *alt* biçiminden türeyen *altın*¹⁰ < **alttın* ‘altında, aşağıda (below, beneath, lower)’ ile, *ald* biçiminden gelen Kazakça ve Kırgızca *alda*, *aldan*, *alğa* biçimleri arasındaki farkı tartışır (ED 121)¹¹. Kazakça sözlükte ‘önde, ileride; yanında’ anlamıyla *alda* sözü bugün

al, ‘ön; alt’ temel anlamları dışında bir üst anlam kazanarak ‘huzur; karşı’ anlamlarında kullanılmasından, Türkçenin takip edemediğimiz yazılı devir öncelerinden beri bu sözün var olduğunu anlamak mümkündür. Daha önce belirtildiği üzere, *al-t*, *as-t* ve *aş-ak(t)* dal biçimlerin yazılı dönemden çok önce oluşmuş ve kullanılageldiğine açık kanıt sunmaktadır.

⁵ Gülensoy, al³ madde başıyla ve ‘ön taraf, karşı’ anlamlarıyla verir. Türevlerini şöyle verir: *alın*² ‘ön’ (*al+ın*), *alt* ‘alt’ (*al+t*), *altın* ‘altta, aşağıda, altında’ (*al+t+ın*) (Gülensoy 2007:61).

⁶ *Bir köl arasında alıdın bir ıgaç kördi*. (Drevnetyurski Slovar 1969: 32).

⁷ *altın (II) < aus altın (I): alđın*. Zarf ve edat biçimli kullanımlarını ayrı alt başlıklarla ayrıntılı örneklerle verir (Röhrborn 1977: 110-111).

⁸ Şine Usı (VIII. yy.) Yazıtı: *iki yaşda altın oğlan* ‘iki taşın altındaki çocuklar’, Uigurica II: *bu yer altın vajırlıg yerde* ‘bu dünyanın altındaki vajra ülkesinde’, Türkische Turfantexte: *üstün teñri yeri altın tamu yeri* ‘üstte cennet altta cehennem’ (ED: 131).

⁹ Tietze, “*alt* (üst’ün aksi) < ETK. *alt* Clauson 1972 s. 130.” şeklinde bir açıklamada bulunur (Tietze 2016: 359).

¹⁰ Clauson, *altın* < **alttın*, madde başında *alt* ‘altında’ (İng. *below*)’tan türemiş biçim olarak verir. Manichaeen: *üstünki altınki teñriler* ‘Tanrıların altında ve üstünde’ *altındaki* ‘alttaki, aşağıdaki’.

¹¹ Bu durum için “... there is a good deal of confusion between the modern forms of these two groups of words.” açıklamasında bulunur (ED: 121).

kullanılmaktadır (Kazak T. S. 2012: 37)¹². Bu şüphe ve karmaşanın sebebi yukarıda belirtildiği gibidir ve bir başka yazının konusu olacaktır.

al-t(t)in: kardeş kökü yazılı ilk eserlerden beri yani Eski Türkçeden beri takip edilebilmektedir. Sekizinci yüzyıldan kaldığı kabul edilen Şine-Ussu Yazıtı'nın güney yüzünde *altın* 'alt, aşağı' (Orkun 1994: Sözlük 7) biçimi ile geçtiği cümle şöyledir: C 1 'Értiř üğüzüğ arkar başı tuşı anda Er kamış altın yanda salıp keçtim.: İrtiş ırmağını Arkar başı civarında Er kamışın altından sal ile geçtim.' (Orkun 1994: 174). Drevnetyurski Slovar (s: 40)'da *altın*¹³ 'alt (нижний)' ~ *altınkı* 'altında bulunan (находящийся внизу)', *altın* 'alt taraf, altında' (Gabain 2000: 260), Sevortyan *a:ldın < 1. a:ld +ın veya 2. a:l +dın* olabileceğini düşünür (ESYT 1997: 125)¹⁴. Uygurca metinlerde *altın* 'altta, aşağıda, altında, alt taraf' (EUTS 1968:10,13) biçimleriyle yer alır. Kaşgarlı *altın* 'alt' (DLT: 53) ~ *altın* 'altındaki' (Dankoff&Kelly 1982: 137) ~ *alt* 'alt, aşağı' (KB III: 18) *altın* 'aşağıdaki' (KB III: 18)¹⁵ ~ Memlük Kıpçakçasında *altında* 'altında' (Metinde sadece bu biçim geçiyor: Öztörpçü 2002: 88) ~ Kıpçakça *alt* 'alt'*altın kur* 'alt kuşak' (KTS 2007: 7) ~ Tarama Sözlüğü'nde de *altın* 'alt, alttaki' biçimi mevcuttur (YTS 1983: 8). Çağdaş Türk lehçelerinde rastlanan bazı biçimleri şöyledir: Altayca *ald* ~ *alt* 'alt; ön' ~ *aldındagi* 'altındaki' ~ Yakutça *alın* 'alt' ~ *allaraa* ~ *allaraarı* 'altta, aşağıya' ~ Gagavuzca *alt* 'alt, alt kısım', *altınkı* 'alttaki' ~ Azerice *alt* 'alt' ~ Tuvaca *aldı* 'alt, bir şeyin altı, *aldı* > **aldı* + *gı* = *aldı* II 'alttaki, aşağıdaki' ~ *aldurtan* 'alt, aşağı, altı, aşağısı' ~ *aldın* II 'alt, alt bölüm' ~ *aldınalçak* 'altından' ~ Yeni Uygurca *ald* 'ön, ön kısım' ~ *aldı* 'önü' ~ *aldıda* 'altında' ~ *aldıdın* 'altından' ~ *aldıga* 'önüne' ~ *aldın* 'önceden, önce' ~ *aldınkeyin* 'ileri-geri' ~ *alga* 'ileri' ~ Tatarca *ald* 'önünde' ~ Kırım Tatarcası, Karayca *alt*, *ald* 'önünde', Kazakça *alda* 'önde, ileride' ~ *astı* 'alt' ~ *aldagı* 'öndeki', *aldı* 'ön' ~ *aldı artı* 'önü arkası', *aldıngı* 'önceki, ilk', *aldımen* 'ilk olarak' Kırgızca *alda* 'önde, ileride' ~ *astı* 'alt' Özbekçe *ast* 'alt' ~ Başkurtça *as(t)* 'alt' ~ Tatarca *as(t)* 'alt' ~ Türkmençe *ast* 'alt' ~ Uygur Türkçesi *ast* 'alt' ~ Hakasça *al (I)* 'ön' ~ *alında* 'önce' ~ *alt* 'alt, aşağı' ~ *altı (I)* 'alt' ~ *altındagı* 'alt' ~ *altınzar* 'aşağı, aşağıya' ~ Şorca *altı (I)* 'alt, aşağı' ~ *altına* 'alta, aşağı, aşağıya', *altında* 'altta, aşağıda' ~ *altındagı* 'alttaki, aşağıdaki' ~ *alında* 'önünde, karşısında; ileride' ~ *alındagı* 'önceki, önce olan; evvelki'. Çuvaşça biçim *ai I (ay)* (Bayram 2007: 31) 'aşağı, alt bölüm'. Burada *l ~ ş > y* nöbetleşmesi söz konusudur. Örneğin *köli-* 'gölge etmek' ~ *köşi-* 'gölgelenmek' ~ *köyün-* > *kön-* 'yanmak' (Karaağaç 2017:347-353).

Bu açıklamalardan yola çıkarak *al-t* sözüne eklenen *-t* dikkatleri çekmektedir. Dal biçimlerinde olan *as-t* sözündeki *-t* ile aynı biçim oluşu incelenirse şunlar söylenebilir: Her iki sözdaki *-t* unsuru Türkçede ve Türk lehçelerinin çoğunda bulunma-ayrılma (lokatif-ablatif), kimilerinde de belirtme (akkuzatif) eki olarak gelişen *-t*'dir. Türkçede bulunma ve ayrılma eklerinin tabanlarında gördüğümüz bu *-t* eki, eski Moğolcanın bugün de zaman zaman kullanılan yönelme-bulunma-ayrılma eki *-daça/-deçe/-taça/-teçe* ile yine Moğolcanın yönelme-bulunma ekleri *-du(ban)/-dü(ben)/-tu(ban)/-tü(ben)*, *-da(gan)/-de(gen)/-ta(gan)/-te(gen)* yapılarında yer almaktadır. Macarcanın takip edilebilen seyri içindeki umumî belirtme durumu eki *-t* olmasına rağmen *alatt* 'altta',

¹² Bu biçim kalıplaşmıştır. Türevleri: *aldagı* 'öndeki', *aldı* 'ön', *aldı artı* 'önü arkası', *aldıngı* 'önceki, ilk', *aldımen* 'ilk olarak' (Kazak Türkçesi Sözlüğü 2012: 37-38).

¹³ Türkische Turfan Texte 449: *üstün altın erinler* (Drevnetyurski Slovar 1969: 40).

¹⁴ Vambéry *al, el, il* 'önce (перед), ileri (вперед)' *ilik* sözü ile ilgi kurar (Räsänen 1969: 14).

¹⁵ Kutadgu Bilig 4776: *ediz 'arşta altın sera'ka tegi* 'yukarıdaki arştan aşağıdaki toprağa kadar' (KB I 1991: 478).

felött 'üstte' ve benzeri yer ve yön ifadeli kelimelerinde 'bulunma durumu' işleviyle kalıplaşmış olması, aynı zamanda Fincede de farklı kaynaktan gelen; fakat bugün *-t* çokluk ekiyle aynı ses değerine sahip olarak, çoklukların belirtme durumu çekimi yanında, bu *-t*'yi ilgi durumu ekinin taban sesi olarak da bulunması oldukça şaşırtıcıdır. Ayrıca Moğolcada *-açal/-eçe* ayrılma durumu eki ile Macarcanın *-l'si -t > -ç > -s > -l* ses değişimleriyle muhtemelen bu ekten türetilmişlerdir (Sinor 1976).

al 'alt' sözünün Moğolca denklığının *ula* 'dip, temel' olması, *as-t*, *al-t* sözlerindeki *-t*'lerin Türkçe lokatif ve ablatif çekimlerindeki bir kalıntısı olduğu açıktır. *as-tın* 'alt' ve *al-tın* 'alt' biçimlerindeki *-tın* eki için de aynı durum söz konusudur.

1.1. ALÇAK

Bugün Türkiye Türkçesinde *alçak* biçiminde ve Türkçe Sözlük'te şu anlamlar çerçevesinde kullanılmaktadır: 1. Yerden uzaklığı az olan. 2. Aşağı olan, yüksek olmayan (yer). 3. Kısa (boy). 4. Mec. Bile bile kötü davranan, aşağılık. Tarama Sözlüğünde şu şekilleri var: *alçağırmaq* 'alçalmak', *alçağrak* 'aşağı dereceli', *alçağrıtmaq* 'alçaltmak', *alçak* 'mütevazı, sakin', *alçaklamak* 'tahkir etmek', *alçaklık* 'alçak gönüllülük' (YTS 7). Derleme Sözlüğünde *alça* 'alın' (DerS 1993: 209).

Eski Türkçede *alçak* sözü 'nazik, hafif, mütevazı; güler yüzlü, hayırlı' anlamlarıyla (ED 129, ESTY 143-4, UW 92, Gabain 258, EUTS 1968:10, DS: 34) takip edilir. Clauson, *alçak* sözünün *alçak* < **altçak* aslı yapısının büzüşmesi sonucu *alt* biçiminden türediğini söyler (ED: 130)¹⁶, Kuzeydoğu Altayca, Kuzey Kırgızca, Kuzeybatı Kazakça, Güneybatı Türkmencede 'alçak gönüllü, nazik' anlamlarıyla yaşarken; güneybatı Osmanlıca ve Kırım Türkçesinde 'düşük, aşağılık' anlamlarıyla kullanılmıştır (ED 1972:129). Eski Türkçede *alça-* ~ *alça-l-* ~ *alt* > *alça-k* > **altçak* türevleriyle yaşamıştır. Kutadgu Bilig'de *alçak* 'alçak gönüllü, yumuşak huylu' (KB 1979: 16) ~ Kaşgarlı'da *alçak* 'yumuşak huylu zarif' (DLT 2015: 547) anlamlarıyla verilir. Anlamda kötüleşme daha sonra ortaya oluşmuş ya da eserlerin geçtiği bölge itibarıyla iyi anlamları kullanılıyordu demektir. Kıpçak Türkçesi *alça* ~ *alşak* ~ *alçak* 'alçak, aşağı' ~ *alçaklık* ~ *alşaklık* 'alçak gönüllülük'. Burada *alşak* söylenişi *alt-ça-k* > *alşak* > *aşak* söyleyişine devinimi göstermektedir.

Türk lehçelerinde şu biçimlerde görülmektedir: Azerice *alçag*, Türkmence *alçak* 'sokulgan, munis', Kazakça *alasa* 'kısa, alçak', Özbekçe *alçak* 'alçak', Altayca *alçak* 'eğri; topal, aksak'.

Şüphesiz *alçak* sözü *alt* 'alt' köküne aittir: ~ *al-t-ça->* *al-ç-a-*, *al-ç-a-l-*, *al-ç-a-l-t-*, *al-ç-a-k* türevleriyle bugün Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır (Ergin 2009). Burada *alt-a-* ve *al-ç-a-* biçimlerinde söz konusu olan, söziçi *-t-* ~ *-ç-* denkligidir. Türkçenin yazıyla takibi yapılamayan devirlerinde gerçekleşmiş bir ses nöbetleşmesidir. Örneğin: ET *otağ* 'otağ' ~ *oçak* 'ocak, ateş yeri' örneğinde olduğu gibi.

1.2. ATLA-

Bugün Türkiye Türkçesinde *atla-* biçiminde ve Türkçe Sözlük'te göre şu anlamlar çerçevesinde kullanılmaktadır: 1. Bir engeli sıçrayarak veya fırlayarak aşmak. 2. Yüksek bir yerden alçak bir yere, ayaküstü gelecek biçimde kendini bırakmak. 3. Binmek. 4. Okuma, yazı yazma, sayı sayma gibi işlerde bazı bölümleri üstünkörü geçmek. 5. Sınıfı okumadan

¹⁶ Tietze bu maddede Clauson'a dayanarak açıklama getirmiştir (Tietze 2016: 338).

geçmek. 6. Çıkmak, inmek. Derleme Sözlüğünde *alta-* ‘yenmek, mağlubetmek’ (DerS 1993: 230).

Eski Türkçe metinlerinde görülmeyen *atla-* ‘atlamak’ Oğuz Kağan Destanından¹⁷ itibaren karışımıza çıkar. Clauson’un (sayfa: 58) verdiği *adla-*, *adlan-*, *atla-*, *atlan-*, *atlaş-* biçimleriyle ilgisi yoktur. Söz konusu edilen *atla-* ‘atlamak’ sözünün geçirdiği ses değişiklikleriyle çok daha sonraki devirlerde bu biçimde görülmesi, bahsi geçen eski biçimlerle karıştırılmasına sebep olmuştur. Çeşitli araştırmacılar *at* ‘at’ ile ilgili olan *atla-* ‘ata binmek’ ile karıştırmışlardır. Sevortyan *at* ve *adım* sözünden başka üçüncü anlam olarak *atla-* ‘sıçramak, zıplamak’ eş sesli olarak gelişmiş olacağını söyler (ESYT 332).

Yukarıdaki görüş de dikkate alınarak şu açıklama getirilebilir: Geniş bir ailenin üyeleriyle eş sesli oluşu yüzünden bu sözün karıştırıldığı; fakat *alta-* ve *alça-*, (*alça-l-*, *alça-k*) dal biçimleriyle diğer muhtemel kardeşlerine de bakarak *metatez* ile açıklamak gerektiği açıktır.

Yapısal olarak *al-t* isim köküne, *-a-* isimden fiil yapım eki getirilmiş olan *alta-* (*kap-a-* fiili gibi) biçimi bugün, Hakasça *alta-* ‘üzerinden geçmek, aşmak, atlamak’, Şorca *alta-* ‘yürümek, geçmek’ biçimlerini de göz önünde bulundurarak ‘alta almak, üzerinden geçmek’ anlamıyla kullanılmaktadır. Bu anlam ve yapı çerçevesinde *al-t-a-* > *atla-* ‘alta almak’ biçiminde görülen *metatez*le açıklanabilir. Derleme Sözlüğünde *alta-* ‘yenmek, mağlubetmek’ (bir başka ifadeyle ‘alt etmek’) biçimi de bu *metatez* kanıtlayan bir örnektir (DerS 1993: 230).

2. AŞAĞI

Bugün Türkiye Türkçesinde *aşağı* biçiminde ve Türkçe Sözlük’te şu anlamlar çerçevesinde kullanılmaktadır: 1. Bir şeyin alt bölümü, zir, yukarı karşıtı. 2. Eğimli bir yerin daha alçak olan yeri. 3. Bir yere göre daha alçak yerde bulunan. 4. Bayağı, adi. 5. Niteliği düşük, kötü. 6. Daha küçük, daha az. 7. Değeri daha az. 8. Aşağıya, yere doğru. Tarama Sözlüğünde *aşağa*, *aşagağı*, *aşagaki*, *aşagarak*, *aşagrak*, *aşagalak*, *aşagrarak*, *aşah*, *aşak*, *aşaklık*¹⁸ biçimlerinde verilmiştir (YTS 1983: 15). Derleme Sözlüğünde *aşağ* (I), *aşah*, *aşak* (II) ‘aşağı’ ve türevleri *aşaklık*, *aşaklık*, *aşakta*, *aşağılık* biçimleri verilmiştir. (DerS 1993: 349).

Eski Türkçeden beri görülen söz *aşağ* ~ *aşak* ‘alt, aşağı taraf’ aldığı belirme, yönelme, bulunma ve ayrılma durum ekleriyle kalıplaşmıştır ve hatta bu şekilleriyle kök görünümündedirler.

Eski Türkçe *aşak*, *aşağ* ‘alt, aşağı taraf’ (ED 259-260, ESYT 214-215)¹⁹ ~ *aşakla-*, *aşagala-* / *aşağıla-* ‘alçal(t)mak; aşağılamak; aşağı indirmek’ ~ 11. yüzyılda Oğuzlarda *aşak* ‘aşağı’ ~ *aşakga* ‘aşağıya doğru (downwards)’ ~ *aşak kıl-* ‘daha düşük (to lower)’ 14. yy. *aşak*; *aşağa* ~ *aşaka* ‘aşağıya’ ~ *aşax* ‘alçakgönüllü’ (ED 260). Tarihi Kıpçak

¹⁷ Bang W., Rahmeti R.R. (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul. Räsänen bu konuya açıklık getirir (UEWT 31).

¹⁸ Burada ‘alçak gönüllülük’ anlamı verilmiş. Alçak sözü ile biçim ve anlam bağlantısı için delildir (TS 15).

¹⁹ Tietze, Clauson, *Drevnetuyurski Slovar ve Türkçe Sözlük* açıklamalarını vermiştir. (Tietze 2016: 464-465).

Türkçesinde *aşag / aşak (I)* ‘aşağı’ ~ *aşak (III)*²⁰ alçak gönüllü, mütevazı ~ *aşağa / aşaka* ‘aşağı’ ~ *aşakak* ‘aşağı’ ~ *aşağı* ‘aşağı’ ~ *aşagarak* ‘daha aşağı’ (KTS 14). Çağdaş Türk lehçelerinde türevleriyle şöyledir: Azerice *aşağı* ‘aşağı’ ~ Türkmençe *aşak* ‘alt, aşağı kısım, alt kısım’ ~ *aşağa* ‘aşağı’ ~ *aşakdaki* ‘aşağıdaki, alttaki’ ~ *aşaki* ‘alt, aşağı’ ~ *aşakla-* ‘alçalmak, aşağı inmek’; *aşaklayın* ‘aşağı doğru’ Tuvaca *adak* ‘aşağı; son’. Çuvaşça, Yakutça ve Kıpçak grubunda -ş’li şekiller yoktur. Bunlar Çuvaşça (*-l-den gelen y*) ve Yakutçada *-l*; Kıpçak grubunda ise *-s*’lidir.

3. AST

Bugün Türkiye Türkçesinde *ast* biçiminde ve Türkçe Sözlük’te şu anlamlar çerçevesinde kullanılmaktadır: 1. Alt. 2. Birinin buyruğu altında olan görevli. 3. Birine göre alt aşamada olan kimse. 4. Rütbe veya kıdemce küçük olan asker: astsubay. Tarama Sözlüğünde *asra*, *ısra* ‘öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri’(YTS 14), Derleme Sözlüğünde *ast (II)* -> *astar (I)* -> *alt* şeklinde birlikte gösterilmiştir (DerS 1993: 347).

Bu konuda ilk konuşan, ünlü dilcimiz Kaşgarlı Mahmut olmuştur. Kaşgarlı, *astın* biçimi kötü bir kullanıştır, iyi şekli *altın*’dır, der (DLT: 53). ‘Her yeni kullanım bozulmuş biçimdir.’ bilgisinden yola çıkılarak *astın* biçiminin daha yeni bir biçim olduğu bilgisi açıklık kazanır. Kaşgarlı’nın söylediğine göre, *as-t* ‘alt’ ve *astın* ‘altta, alttan’ biçimleri yenidir. Bu durum için Türkçede *l ~ ş > s* denkliği vardır demek yerinde olur. ‘alt’ bilgisinin biçim dallanmalarına uğramış şekilleri, her biri temelinde ‘alt’ bilgisine gösterge olarak kullanılagelmiştir.

Bilge Kağan Yazıtı’nda geçen “*üze kök teñri asra yağız yer kıluntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. (Doğu 2)*” cümlesinde geçen *-ra* yön gösterme ekinin eklendiği ‘alt, aşağı’ anlamlı *as*, kök dal biçimi göstermektedir. Clauson *asra* biçiminin zarf göreviyle ve ‘alt, altında’ anlamıyla kullanılan *ast* ile kökteş olduğunu söyler. Osmanlıca *esre* şeklinde görüldüğünü ekler (ED 250), *asrakı* ‘alttaki, aşağıdaki’ (ED 252), *astın* ‘alt, aşağı’ (ED 242). “*asra mansız sakinçlarıg*²¹ ‘mütevazı düşünceler (humble unassuming thoughts)’” örneği ‘mütevazı’ anlamındaki *asra* ile *alçak* ‘mütevazı’ sözü arasında anlam bağlantısı kurularak *anlamın ve biçimin* her daim ve her yere göre değişim veya denklik gösterdiği bilgisini söylemek için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Röhrborn *asra (I)* +*ra* ile birleşen **as* kökünden bahseder. *ast* ‘alt (unterseite)’ şekline giden bu biçim zarf ve edat görevinde kullanımlarıyla örnekler (UW 235). Drevnetuyurski Slovar’da *asra* 1. ‘aşağı (внизу)’, 2. ‘düşük (низкий)’²², *asrakı* ‘aşağıdaki’ açıklamasıyla verilir (DS 61) ~ *asra* ‘alt, aşağı, alçak; alçak gönüllü, mütevazı’ (EUTS 1968:22). Kaşgarlı’da ~ *asra* ‘alt, aşağı’ ~ *astın* ‘alt’ (DLT: 559). Kutadgu Bilig’de *ast* ‘alt, aşağı’ ~ *asrakı* ‘alttaki, aşağıdaki’ (KB III: 29). Kıpçak Türkçesinde *ast* ‘alt, aşağı’ *astın* ‘alt, aşağı’ (KTS 14). Çağatayca *asra* ‘altta, altında’ ~ *ast* ‘alt’ ~ *astıda* ‘altında’ ~ *astın* ‘aşağı’ ~ *astın aşağı kodı* (AH V).

Çağdaş Türk lehçelerindeki biçimleri şöyledir: Kırgızca *as II* ‘alt, alt kısım’ ~ *astı* ‘alt’ ~ Türkmençe *ast* ‘alt’ ~ Kazakça *astı* ‘alt’ ~ Tatarca *ast*, *askı yak*, *astağı* ‘aşağı’ ~ Yeni Uygurca *ast* ‘alt, temel, taban’ ~ *astıda* ‘altında’ ~ *astın* ‘temelinden’ ~ *astınki* ‘alt’ ~ *ast-üst* ‘alt-üst’ ~ Başkurtça *askı* ‘aşağı’.

²⁰ Aynı söz, aynı anlamıyla Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. *al(t)çak* ile *al(t)şak* burada aynı köke ait dal biçimleri açıkça ifade etmeye yeter. Fakat, söz, gayri imişçesine muamele görerek ayrı maddebaşı yapılıyor.

²¹ Turkische Turfan Texte II.

²² *Anuntumuz siziñe asra köñülin yüküngeli* (TT III).

Moğolca denklığının *ula* “dip, temel” olması, sözlerde yer alan ve Türkçenin datif, lokatif ve ablatif çekimlerinde kullanılan (as-t, al-t) -t’lerin, *as-tın* ve *al-tın -tın*’ların sonradan getirilmiş bir ek olduğuna güçlü bir delildir.

3.1. ESİRGE-

Bugün Türkiye Türkçesinde *esirge-* biçiminde ve Türkçe Sözlük’te şu anlamlar çerçevesinde kullanılmaktadır: **(-i, -den)** 1. *Korumak, himaye etmek, vikaye etmek*. 2. *Bir şeyi yapmaktan veya vermekten kaçınmak. Bir şeyin kaybolmasına üzülmek* (DLT: 645).

Ast ‘alt’ biçimi Türkiye Türkçesinde bir arkaizm olarak tekrar canlandırılırken (astsubay, asteğmen), kökün ince sıraya geçmiş bir başka türevi, *esirge-* biçimidir: *as-r-a-ga- ~ as-ar-ga- > esirge-* ‘sayesinde, korumasında, altında; koruması altında olmak’ anlamındadır. ET *asra-* ‘korumak, esirgemek’ (ESTY 193-4), *asar-* ~ *asra-* ‘muhafaza etmek, sakınmak > beslemek, büyütme’ biçiminde metatezlidir. Harezmi Türkçesinde görülen *asra-* ‘bakmak, besleyip büyütme’, *asrag* ‘himaye eden, koruyan’, Çağataycada *asra-* ‘besleyip büyütme’, *asragulıg* ‘korunmaya uygun’, Uyıldikut. *asıra-* ‘korumak, sakınmak’, Uygurca. *asra-* ‘bakmak, ilgilenme’, Özbekçe *asra-* ‘esirgemek, saklamak’ (ÖTKK 5). ‘esirgemek’ soyut bilgisi, *asra-* ~ *asar-* ‘beslemek, yedirmek; koruyup kollamak’, somut bilgisine dayanmaktadır. Başka dillerde de bu durum sıklıkla görülür. Örneğin Farsça’da ‘sayesinde, korumasında, desteği altında’ soyut anlamındaki *saye* sözünün somut anlamı ‘gölge’dir.

as /*as-t* ‘alt’ isim köküne *-ra-* / *-ar-* isimden fiil yapım eki ve *-ga-* fiilden fiil yapım eki getirilerek yapılmıştır. Büyük ihtimalle türev *as(t)-ra-ga- ~ as(t)-ar-ga- > asirga- > esirge-* biçimini almıştır. Bugün, yukarıda değinildiği gibi, bazı lehçelerde *asra-* ve *asar-* biçimi ve ‘beslemek, yedirmek; koruyup kollamak’ anlamıyla ve *-ga-* fiilden fiil yapan ek sonrasında görülen *asarga-* ince sıraya geçerek *esirge-* şeklini almıştır.

Eski Türkçe devrinden beri görünen bu sözü Moğolca ile karşılaştırınca şu biçimler görülür: Eski Türkçede *esirge-* ‘üzülmek, acımak; esirgemek, korumak’ ~ *esirgen-* ‘üzülmek, acımak; esirgemek’ ~ *esirgençsiz* ‘acımasız; esirgemeyen’ (ED 252) ~ *Kıpçak Türkçesi esirge-* ‘merhamet etmek, acımak’ ~ *esirkele-* ‘esirgemek’ (KTS) ~ Moğolca *asara-* ‘esirgemek, merhamet etmek, acımak; bakmak, yetiştirmek, büyütme, beslemek, hayırına desteklemek; korumak; velinimet veya hayır sahibi olmak; sevmek’ ~ *asaragçi* ‘esirgeyici, birinin bakımını ve yetiştirilmesini üstlenen kimse; bekçi; hasta bakıcı; gardiyan’ ~ *asaragul-* ‘esirgetme’ ~ *asara-* ‘esirgeme, acıma; ilgi, ihtimam’ ~ *asaraltu* ‘esirgeyici, merhametli; sevecen, ilgili; *eke* sevecen ve esirgeyen anne’ ~ *asaramal* ‘evlat edinilmiş, emzirilmiş (çocuk); -- *kübegün* süt oğul’ ~ *asaramci* ‘ilgi, esirgeme, ihtimam’ ~ *asaramcila-* ‘esirgemek, bakmak, emzirmek, beslemek; *önüçin-i --n hamagalahu* yetimleri korumak ve esirgemek’ ~ *asara-*; -- *hayralahu* ‘severek bakmak, esirgemek’ ~ *asaranguy* ‘meraklı, ilgili; hayırsever, insancıl’ (Lessing 2003).

Ayrıca, *esirgemek* sözü başka dillere de verilmiştir: *Far. asaramiş / kuniden* ‘esirgemek, acımak’ (TMEN 20); *Erm. esirgemiş inel* ‘korumak, bakmak; sakınmak, kıskanmak’ (Aç. 103); *Yun. eserkedizo* ‘esirgemek, korumak, sakınmak’ (Geor. 158). (Karaağaç 2008: 137).

3.2. ASTAR

Bugün Türkiye Türkçesinde *astar* biçiminde ve Türkçe Sözlük’te şu anlamlar çerçevesinde kullanılmaktadır: (*Far. < aster*) 1. Giyecek, perde, çanta, ayakkabı vb. şeylerde, kumaşın veya derinin iç tarafına geçirilen ince kat. 2. Sıvanacak, boyanacak yerlere boyadan önce sürülen kat. 3. Gemicilikte bir şeyi sağlamlaştırmak için kullanılan

bez, halat, ağaç vb. (TS)²³. Gördüğümüz kadarıyla sözlüklerde bu sözün Farsçadan geldiği ve kökeninin İranî olduğu bilgisi hâkimdir. Derleme Sözlüğünde *ast* (II) -> *astar* (I) -> *alt* biçimlerinin birlikte gösterilmesi açıklayıcıdır (DerS 1993: 347).

Fars dilinin etimoloji sözlüklerinde, iki tane *astar* maddesine yer verilmiş ve bu sözler üzerine şu açıklamalar yapılmaktadır: *âstar-1* ‘elbisenin iç tarafına dikilen kumaş’; *âstar-2* ‘ânsuyter’ ‘en uzak taraf’ kelimesinin kısaltılmış şeklidir. İki ayrı madde halinde alınmış ve iki madde arasında bir bağ kurulmamıştır. (Dehhuda C.1: 383; Muin: 45). Anlaşıyor ki, Farsçada iki tane *astar* vardır ve biri Türkçe kaynaklıdır: *astar1* ‘giysinin alt katı’ ve *astar2* (< *an+suy+ter*) ‘en uzak taraf’. Dehhuda ve Muin, bu iki anlamı verdikten sonra herhangi bir etimolojik açıklama yapmamıştır ve iki *âstar* arasında köken bakımından herhangi bir ilişki kurmamışlardır. Dolayısıyla Farsçanın *astar* (< *an+suy+ter*)’ı ile Türkçenin *astar* (*as-ta-r*)’ı çok farklı anlamlardadır. Muhtemelen Farsça < *an+suy+ter*, *astar* ‘elbisenin iç tarafına dikilen kumaş’ sözüne benzetilmiş ve Farsça sanılmıştır. Farsçada böyle bir söz ailesinin olmaması Türkçe olduğu bilgisini güçlendirmektedir.

astar > *as-t-a-r* : *as* isim köküne *-t-* isimden isim yapım eki, *a-* isimden fiil yapma eki ve *-r* geniş zaman partisip eki ile oluşturulduğunu düşünüyoruz. Çok açıktır ki *astar* anlam ve yapı bakımından *as* ‘alt’ bilgisi ile ilgilidir.

SONUÇ

1. Konumuz olan sözler *alt* ~ *aşak* > *ast* aynı zamanda *-l* ~ *-ş* > *-s* meselesidir.
2. *-l* ~ *-ş* > *-s* : *-l* ile *-ş* arasındaki zaman denkliliği *-s* ise sonralığı ifade ediyor olması Kaşgarlı’nın notuna dayandırılmıştır.
3. *-l* ~ *-ş* evrensel ve “diller arası” olduğu gibi, “dillerin kendi içinde” de görülen bir değişimdir; *alt* ~ *aşağı* ~ *ast* denkliliği dilin kendi içindeki değişimi örneklemektedir. Aynı değişim *al-t-ş-* ‘yakmak, tutuşturmak’ ~ *ışt-* ‘ışınmak’ ~ *ıs-t-n-* ‘ısınmak’ ile *yaş* ‘yaş’ ~ *yıl* ‘yıl’ ~ *sal* (*salnâme* ‘yıllık’) sözlerinde de izlenmektedir.
4. Diller yazıya geçirildiğinde köklerin değişik söyleyişlerle ortaya çıkmış dal biçimleri çoktan oluşmuştu. Bunun sonucunda, söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, dal biçimleriyle birlikte yer almışlardır. Bunlar kök dal biçimleridir. Lehçe sözlüklerinde biçimce ve anlamca farklılıklar görülür: Örneğin Gagavuzcada *alt* ‘alt, alt kısım’ ve *altınk* ‘alttaki’ sözlükte madde başı yapılmış; *altın* biçimi yapılmamıştır. Yine, Hakaşça *alın* ‘ön’; Yakutça *alın* ‘alt’ anlamıyla aynı anlam alanındaki farklılıkları göstermektedir.
5. *al* ~ *aş* ~ *as* biçimlerinin *en eski* kökleri temsil ettiği ve *-t-*, *-tın*, *-ak-ı* gibi belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma vb. ekleri alarak bu ilk kardeş kök biçimlerin bünyesinde sık kullanılmalarına bağlı olarak kalıplaşması sonrasında *al-t* ~ *aş-ak-ı* > *aşağı* ~ *as-t* biçimleri asıl kök (en eski, asıl, ilk kök veya biçim; nominatif) gibi görünmüş ve sözlüğe madde başı olmuştur.
6. Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde görülen dal biçimler, ilk kök biçimlerine belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma durumu ekleri eklenerek ve sık kullanıma bağlı kalıplaşmalar sonucunda çok çeşitli şekilleriyle sözlüğe madde başı olmuştur.

²³ Tietze bu söz üzerine şunları yazmaktadır: *astar* I b.m. (iç kumaş) < Fa. *astar* a.m. M. Râsânen 1969 s. 29. AD. *asdar/astar* ‘kaba bez’ TS 243, Tekin-Tietze 1990. AD. *astar* II ‘tavan; tavanın ince alt tahtası’ DS 347, K. Emiroğlu 1989 s. 43 < *astar* I, belki *astarak* DS 347 < *arastakın* tesiriyle (Tietze 2016: 461). Kıpçak Türkçesi elbise vesairenin altına kaplanan bez.

7. Lehçe ve ağızlarda görülen farklı söyleyişler, sözlerin sık kullanıldığına ispattır.

8. *al-t* ‘alt’ sözünün Moğolca denklığının *ula* ‘dip, temel’ olması, *as-t* ~ *al-t* sözlerindeki *-t*’lerin Türkçe lokatif ve ablatif çekimlerinden bir kalıntı olduğu açıktır.

9. *alt* ~ *aşağı* ~ *ast* biçimlerinden Çuvaşça, Yakutça ve Kıpçak grubunda *-ş*’li şekiller yoktur. Bunlar Çuvaşça *ay* “alt” (*l’den gelen y*) ve Yakutçada *-l*; Kıpçak grubunda ise *-s*’lidir.

10. Türevlerden (dal biçim) *astar* sözünün Farsça olduğu bilgisi, gerek anlam ve biçim özellikleriyle *as* ‘alt’ kök biçimiyle Türkçeye bağlanabilmesiyle, gerek Farsçada bu sözün ailesinin bulunmaması sebebiyle, çürütülmüştür; *astar* “astar” sözü Türkçedir.

Kısaltmalar

- AL : *Atebetü'l-Hakayık*, Reşid Rahmeti Arat, TDK, 1992.
 CJED : *The New Croom Japanese-English Dictionary*, Tokyo, 1972.
 CM : *Chagatay Manual*, Bloomington, 1966.
 DerS : *Derleme Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1993.
 DLT : *Divânü Lügâti't-Türk* Ercilasun, Ahmet B., Ziyat Akkoyunlu (2015). *Kaşgarlı Mahmud*,
 ED : *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, S.G.Clauson, 1972.
 ESTY : Sovortyan, E.V., *Etimologičeskiy slovar' tyurskix yazıkov* (Obşçetyurskie i meztyurskie osnovy na glasnye), Moskva, 1974.
 EUTS : *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ahmet Caferoğlu, 1968.
 KB : *Kutadgu Bilig*
 KTLS : *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı, 1992.
 KTS : *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (R. Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı), TDK, Ankara, 2007.
 Lessing : Lessing, F., *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington, 1973.
 MTESz : A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára, Budapest, 1984. I-I.
 ÖTKK : E. Yaman, N. Mahmud, *Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara, (1998).
 SKES : *Suomen Kielen Etymologinen Sanakirja*, I-VII, Helsinki, 1981.
 UEW : Karoly Redei, *Uralisches Etymologisches Wörterbuchs*, Budapest, 1986.
 YTS : *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1983.

Kaynakça:

- ARAT, R. Rahmetî, (1979), *Kutadgu Bilig III- İndeks*, İstanbul: TKAE.
 ARAT, R. Rahmetî, (1991), *Kutadgu Bilig I- Metin*, Ankara: TDK: 458.
 ARAT, R. Rahmetî, (1998), *Kutadgu Bilig - Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
 BAYRAM, Bülent, (2007), *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Dizgi Ofset.
 BANG, W., Arat, R. Rahmetî, (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
 CAFEROĞLU, Ahmet, (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
 CLAUSON, Sir Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.
 DANKOFF, R., Kelly, J., (1982), *Compendium of The Turkic Dialects*, Harward.
 DEHHUDA, Ali Ekber, (1391), *Lugat-ı Dehhuda*, Isfahan.
Dübilim Sözlüğü, (2011), K. İmer, A. Kocaman, S. Özsoy, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
 DOERFER, Gerard, (1984), “The Problem of rhotacism / zetacism”, *CAJ*, 28: 34-42.
 ECKMANN, János, (1966), *Chagatay Manual*, Bloomington.
 ERGİN, Muharrem, (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
 GABAİN, A.V., (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.Mehmet Akalın), Ankara: TDK.
 GÜLENSOY, Tuncer, (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
 GÜRİSOY, E. Naskali, Duranlı, M., (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK.
 KARAAĞAÇ, Günay, (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: TDK.

- KARAAĞAÇ, Günay, (2011), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- KARAAĞAÇ, Günay, (2017), “Eski Türkçede “-ş/-ş- -l/-l- > y” Nöbetleşmeli Kök Alomorfları” *Türkçe Üzerine Yazılar* (Haz. Dr. Ahmet Turan Türk), Ankara: Akçağ.
- LESSING, Ferdinand D., (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (Çeviren: Günay Karaağaç). Ankara: TDK.
- MOEİN, F., (1291), *Ferheng-i Farsî*, Tahran.
- NEĆIPOVIĆ, E. Necip, (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklık Kurban), Ankara.
- ORKUN, H. Namık, (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK:529.
- ÖLMEZ, Mehmet, (2007), *Tuvacanın Sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle (VdSUA)*, Wiesbaden.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş, (2002), *Kitâb Fî ‘İlm An-Nuşşâb*, İstanbul: TDAD: 34.
- RÄSÄNEN, Matti, (1969), *Versuch Eines Etymologi Schen Wörterbuchs Der Turksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÖNA-TAS, A., (1986), “Some Problems of Ancient Turkic”, *Acta Orientalis Havniae XXXII*, 1970: 209-229, (Centralinstitut for Nordisk Asienforskning), *Language and History*, Szeged 1986: 6-26.
- RÖHRBORN, Klaus, (1977), *Uigurisches Wörterbuch*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- SİNOR, Denis, (1975), “The Present State of Uralic and Altaic Comparative Studies”, 1975: 117-146, (*Essays in Comparative Altaic Linguistics*, Indiana 1990).
- SİNOR, Denis, (1976), “The *-t *-d local suffix in Uralic and Altaic”, *Hungaro-Turcica Studies in Honour of Julius Nemeth*. Budapest.
- ŞÇERBAK, A. M., (1987), “Zetasizm-Rotasizm Meselesi ve Türkçe ile Moğolca Arasındaki Münasebetlere Dair Bazı Düşünceler”, *TDAY Belleten*, Ankara:.
- SLEPTSOV, P.A., (1972), *Yakutsko-Russkiy Slovar’*, Moskov.
- TEKİN, Talat, (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDAD.
- TİETZE, Andreas, (2016), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Ankara: TÜBA.
- Türkçe Sözlük* (2015), Ankara: TDK.
- VASİLEV, Yuriy, (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: TDK.
- YUDAHİN, K.K., (1994), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A. TAYMAS), (3. Baskı), Ankara: TDK.
- YUNUSOĞLU, K. Mağfiret, (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, İstanbul: TDK.

ONLİNE KAYNAKLAR

- https://babel.ucsc.edu/~hank/mrg_readings/Siddiqi_Ch3.pdf 18.42 20.04.2020
- [books.google.com.tr](https://books.google.com.tr/books) > [books](https://books.google.com.tr/books) Paul Georg Meyer - 2005 English language
- <https://youtu.be/veuHHxt8P4>